

Илиана Кръпова (ПУ), Искра Ликоманова (СУ)

Системата от подчинителни връзки в славянското изречение
(върху материал от български, сръбски, полски и руски)

0. В славистичната литература за сложното изречение наблюдаваме изключително широка картина при интерпретацията на подчинените изречения. Описанията се различават в зависимост от обема на описателната граматика, от детайлността на описанието, а с това и задълбочеността на анализа в различните езици. Разликите между езиците се очертават и при различния подход - формално-съюзен, семантичен (тип подчинено изречение), корелативен.

Подчинените изречения от сложното съставно представляват особен и интересен обект на синтактично изследване, защото кондензират в себе си лексикално-граматична проблематика, семантично-интерпретативни аспекти на синтактичното изследване, както и комуникативни (тематично-рематични) зависимости в проявлението на синтактичните феномени.

Отсъствието на единна синтактична база за съпоставителни изследвания с цел параметризиране на типологическите различия на фона на принципно паралелните базови структури се обуславя от наблюдаваното значително разнообразие както в теоретичните подходи при описанието на славянските езици, така и в тяхното приложение към конкретния езиков материал. В литературата при традиционното таксономично представяне подчинеността в сложното изречение обикновено се определя било чрез формален (копулативен) елемент, било чрез семантична релевантност, понеже участва в експлицирането на предикатно-аргументната структура на сложното изречение.¹

1. Според нас централен и нерешен проблем на описанието остава дефинирането на самата подчинителна съюзна връзка.

В настоящия текст ще приложим някои от принципите на трансформационно-генеративната граматика към анализа на междуизреченската област в сложното изречение, т.е. в областта на съюзите и съюзните думи, която се определя като “лява периферия” на подчиненото изречение (Рици 1997). Този подход позволява да се диференцират подчинителните съюзи и частици (комплементизаторите) от другите типове съюзни думи (релативни и въпросителни местоимения и наречия) като базово генерирани във или пък придвижени към определена повърхнинна позиция. Синтактичната диференциация обуславя и интерпретативните различия между типовете подчинени изречения, понеже всяка съюзна позиция е зададена със своята съответна семантико-прагматична спецификация, а системата на комплементизаторите е обект на селекция от главния предикат и същевременно осигурява синтактично-структурната цялост на сложното изречение. Ние ще предпочитаме термина субординация, като терминологично неутрален, срв. само терминологията за сложно изречение в славянските езици.²

¹ Срв. Клеменшевич 1937, Бобровски 1995, Бонк 1977, Йодловски 1977, Гжегорчикова 1998, Салони и Швиджински 1998, Стеванович 1969, Барич, Лончарич 1979, Л.Йонке 1964, Л.Попович и кол. 1992, Шведова 1982, Золотова. 1998, Грeпл, Карлик 1986, Тошович 2001, Граматика ПАН 1984, Беличова и Седлачек 1990

² б. сложно съставно изречение, п. zdanie podrzędnie złożone, fraza zdaniowa, р. сложноподчиненное предложение, ср. зависно сложена реченица

1.1. Според разработките на Л. Рици (1997), основаващи се на богат емпиричен материал (от романските и германските езици), лявата периферия на подчиненото изречение представлява добре структурирана област, включваща няколко самостоятелни функционални проекции, които са организирани в строг йерархичен ред.

(1) $V_{matrix} \dots Force (Topic) \dots (Focus) \dots Finiteness [s \dots]$

Базово генерираните комплементизатори могат да се генерират в проекциите, определени за изразяване на илокутивната сила на изречението и се разполагат в най-високата йерархична позиция (илокутивната сила, Force) според нас или в йерархично най-ниската позиция на областта (финитност, Finiteness), съдържаща информация за модалните и темпоралните характеристики на подчиненото изречение S. Така двете проекции задават съответно горната и долната граница на комплементизаторното пространство и се разполагат в непосредствено съседство между главното и подчиненото изречение (в интерфейса).

Комплементизаторите, изразяващи илокутивната сила на подчиненото изречение (т.е. характеристиката му като изявително, въпросително, възклицателно), са разполагат в позицията, означена с термина Илокутивна сила, йерархично най-високата в лявата периферия. Всички те са обект на селекция и словоредно следват непосредствено след главния предикат. От семантична гледна точка те могат да изразяват характеристики като фактивност и дефинитност (в смисъла на Лемп 1985). Според нас в тази позиция се генерират декларативните съюзи *б.че*, сх. *da1*, п. *že*, р. *что*, специализираният за фактивност универсален релативизатор б. *дето*, сх. *што*, п. *со*.

Комплементизаторите, изразяващи модални характеристики на подчиненото изречение (и съответно налагат темпорални и/или аспектуални ограничения върху подчинения предикат) се генерират в йерархично най-ниската проекция – Финитност. Тук може да се допусне, че се разполагат б. *да*, сх. *da2*, п. *žeby*, р. *чтобы*.

Освен това в лявата периферия се разполагат и фрази, които нямат отношение към селекцията, нито към граматическите признаци на изречението, но участват в други контрасти свързани с информационната структура на изречението, каквито са контрастите *топик-комент* и *фокус-фон* (Халидей 1967, Якобс 1984). В най-типичния случай това са топикализираните и фокусираните фрази, които са базово генерирани в съответните аргументни позиции на подчиненото изречение и впоследствие се придвижват към собствени позиции в лявата периферия, разположени между тези на комплементизаторите. Докато комплементизаторите са фиксирани и наблюдаваме относително изоморфни междуславянски структури, то вариации могат да се проследят по отношение на линейното разположение на фразите, изразяващи тематични (Topic) и фокусирани (Focus) елементи. За българския език установяваме, че топикализираните и фокусираните елементи се разполагат след съюза *че* и пред съюза *да*, както показват следните примери (вж. Кръпова, Карастанева 2002):³

2) а. Предполагам, че Иван си го видял вчера.

б. Предполагам, че ИВАН си видял вчера (а не Петър)

Ще направим уговорката че топикализацията, характерна само за българския, синтактично се маркира с удвояване на дислоцираната вляво именна фраза с клитично

³ Ще направим уговорката, че според нас топикализацията, характерна само за българския език, се маркира синтактично с удвояване на дислоцираната вляво именно фраза с клитично местоимение. За разлика от нея, фокусизацията е несъвместима с удвояването; от интонационна гледна точка фокусираната фраза се маркира чрез логическото ударение, което пада върху нея.

местоимение. За разлика от нея фокализацията е несъвместима с удвояването (вж. напр. Генчева 1994), а интонационните характеристики на фокусираната фраза се определят от логическото ударение, с което тя е задължително свързана.

- 3) а. Смятам Иван да го поканя на вечерята.
б. Смятам ИВАН да поканя на вечерята (а не Петър).

Възможна е и съвместна поява на двата комплементизатора, като между тях може да се появи фокусирана или топикализирана фраза:

- 4) а. Говореше толкова тихо, че НИКОЙ да не чуе.
б. Направи така, че Иван да не го изберат.

Във всички останали славянски езици фокусът и топикът се разполагат след комплементизаторите *da1* и *da2*,⁴ п. *že, žeby*, р. *что, чтобы*, срв.

- 5) а. сх. Тврдим да Иван долази сутра.
б. сх. Хођу да Иван дође сутра.

- 6) а. п. Twierdzę, że Jan przychodzi jutro.
б. п. Chcę, żeby Jan przyszedł jutro.

- 7) а. р. Знаю, что Иван придет завтра.
б. р. Хочу, чтобы Иван пришел завтра.

2. Следователно, следва да модифицираме структурата (1) за славянските езици – позицията на дискурсно-обусловените елементи е параметризирана, но общото за разглежданите славянски езици е, че топикалните елементи предхождат фокусираните (вж. Рудин 1990-91, Кинг 1995).

- 8) а. Казах, че книгата ИВАН ще я донесе, срв.
Топик Фокус

б. *Казах, че ИВАН книгата ще я донесе.

- 9) р. Я сказал, что книгу ИВАН принесет.
р. Я сказал, что Иван КНИГУ принесет.
Топик Фокус

Параметризираната позиция на фокуса се вижда и от косвените въпроси, въведени с интерогативни комплементизатори. В българския и сърбохърватския фокусираните фрази могат да заемат две позиции по отношение на *дали/да ли* (освен нормалната и за двата езика поствербална позиция, която носи информационен фокус и допълнително може да сигнализира контраст, вж. за мястото на подлога в Ликоманова 1998). В полския, от друга страна, единствената възможна позиция е след комплементизатора *czy*, срв.:

- 10) а. Не знам дали ИВАН ми го показва.
б. Не знам ИВАН дали ми го показва.
в. Не знам дали **ти** ми го показва.
г. Не знам **ти** дали ми го показва.

⁴ В сърбохърватския се разграничават два субординационни съюза под обща морфологична форма *да* (определяни още като “мобилни” и “не-мобилни” от М. Ивич (1971) или като *da1* и *da2* от У. Браун 1986, С. Кордич 1995, 1997)

Известно е, че двата комплементизатора се различават в значителна степен по морфо-синтактични и семантични (селективни) особености. Напр. *da2* се характеризира с темпорални (макар не аспектиални) рестрикции, употребява се след глаголи, изразяващи т.нар. “волунтативна модалност” (Седлачек 1971) (или *propositional attitude predicates*), не допуска инфинитив.

- 11) а. Не знам да ли га **мени** дајеш?
б. Не знам **мени** да ли га дајеш?

- 12) а. Nie wiem, czy **Jan** mi go pokazał.
б. Nie wiem, czy to **ty** go mnie pokazałeś.
в. Nie wiem, czy to **mnie** go ty pokazałeś.

Имаме основание, следователно, да предположим, че структурата на лявата периферия в разглежданите езици съдържа позиция, резервирана за признака въпросителност (Интерогативност). В тази позиция именно са локализирани въпросителните думи в косвени въпроси, които в българския, сърбохърватския и руския споделят с интерогативните комплементизатори същите комбинаторни особености по отношение на топикализираните фрази, т.е. линейно предхождат елементите, маркирани с признака Интерогативност. Единствената разлика в иначе еднаквите позиционни характеристики на топикализираната фраза е нейното задължително удвояване с клитично местоимение в българския език.

- 13) а. Питам те **Иван** дали ще *го* видиш утре.
б. Питам те **Иван** утре ли ще *го* видиш.
в. Питам те **Иван** кой *го* е видял.
14) сх. Питам те **томе човеку** шта Јован поклања.
р. Я спрашиваю **этому человеку** кто представился.

Взаимното разположение на въпросителните комплементизатори по отношение на локализираните в позицията Финитност модални комплементизатори б. *да* и сх. *да2* показва, че и в двата езика позицията Интерогативност е фиксирана по-високо от позицията Финитност (Врзич 1994), както се вижда от линейната подредба на съответните два съюза, срв.

- 15) б. Питам те **дали** Иван **да** чете книгата.
сх. Питам те **да ли да** она/Весна чита ову књигу.
сх. Питам те **да ли да** је Весна чита.

3. Като вземем предвид позицията на клитиката в сърбохърватския, за която също се твърди, че е част от лявата периферия (Уайлдър и Чавар 1994, Проговац 1993), разликата между двата езика се очертава единствено по отношение на съседството на позициите:

- б. Интерогативност > Топик > (Фокус) > Финитност
сх.Интерогативност > Финитност > Топик > Фокус⁵

И в двата езика комбинациите от двата съюза представляват непроницаеми области (острови), понеже екстракция на фраза от подчиненото подчиненото б. *дали да/сх. да ли да*-изречение е невъзможна, за разлика от изреченията, чийто комплементизатор не притежава интерогативен признак и които не са острови, както се вижда от граматичността на екстракцията в тези случаи, срв. 16), 17), 18) (вж. и Пенчев 1993):

- 16) б. *Какво/коя книга се питаш **дали** Иван **да** чете?

⁵ В поетическия стил обаче според носители на езика е възможна и структура, идентична на българската, напр. **Да ли ову књигу Весна да прочита?**

сх. *Коју књигу се питаш **да ли да** Весна чита?

17) а. Какво мислиш, **че** Иван чете?

б. Што/коју књигу тврдиш **да** Иван чита?

18) а. Какво искаш Иван **да** прочете?

б. Шта желиш **да** Весна чита?

4. Изводи. Комплементизаторите - декларативни съюзи изразяват едновременно субординационно отношение и маркират илокутивната сила на изречението. В същото време понеже и финитните комплементизатори са обект на селекция (вж. по-подробно по този въпрос Пенчев 1993) и маркират илокутивната сила на подчиненото изречение, имаме основание да обединим термините на базата на структурата на Л. Рици. Двата вида комплементизатори могат успешно да се опишат чрез контрастите декларативност-недекларативност, реалис-иреалис, фактивност-нефактивност.⁶ Направените наблюдения върху дистрибуцията на комплементизаторите позволяват да се очертае следната предварителна класификация: (вж. и Врзич 1994):

[+декларативност] – б. *че*, сх. *да1*, р. *что*, п. *že*

[-декларативност] (+Интерогативни) – б. *дали*, сх. *да ли*, п. *czy*,

[+ фактивност] – б. *дето*, сх. *што*, п. *co*

[- реалис, - фактивност] – б. *да*, сх. *да2*, р. *чтобы*, п. *žeby*.

Тук не намериха място наблюденията ни върху втория тип субординативна връзка – съюзните думи, които не са базово генерирани в изреченската си позиция, а са придвижени към позицията в лявата периферия, позиция с операторни свойства. Става дума за съюзни връзки като относителните местоимения и наречия в относителни определителни изречения (напр. б. *който*, *дето*), които в схемата на Л. Рици също ще заемат определени позиции. Предполагаме, че тези позиции ще са различни при различните типове релативизатори. Доказателствата за втория тип субординативни връзки ще представим в друго самостоятелно изследване. Тук е важно да се подчертае, че с разграничаването на позициите, притежаващи различни синтактични свойства (базово генерирани или деривационно запълнени), отпада необходимостта от традиционното подразделяне на подчинените изречения на функционални или семантични типове.

Смятаме, че предложената от Л. Рици теоретична рамка може да бъде защитена емпирично и е надеждна база за съпоставителни проучвания, понеже позволява, като се изхожда от единна (универсална) дълбочинна структура, да се диагностицират типологическите различия дори между близкородствени езици като разглежданите от нас в настоящия труд.

Библиография

Barić E., Lončarić M., Malić D., Pavešić S., Peti M., Zečević V., Znika M., Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zagreb, 1979

Bąk P., Gramatyka języka polskiego, WP, Warszawa, 1977

Běličová H., Sedláček J., Slovanské souvětí, academia, Praha, 1990

Bobrowski I., Językoznawstwo racjonalne, IJP PAN, Krakow, 1993

Browne W. E., Relative Clauses in Serbo-Croatian in Comparison with English, in: The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project New studies, Zagreb, 1984, 4.

⁶ Последната характеристика се проявява в разграничаването между декларативните комплементизатори като б. *че*, сх. *да1*, които изразяват фактивност само при предикати, допускащи конкуренция с недекларативни съюзи като б. *да*, сх. *да2*, от една страна, и комплементизатори като б. *дето*, сх. *што*, п. *Co*, (неизменяемите релативи), които са винаги фактивни.

- Chomsky, N., *A minimalist program for linguistic theory. in: The view from Building 20, Cambridge, Mas. MIT Press, 1993*
- Gramatyka współczesnego języka polskiego PAN. Składnia, PWN, Warszawa, 1984
- Grepl M., Karlík P., *Skladba spisovné češtiny*, SPN, Praha, 1986
- Grzegorzczak R., *Wykłady z polskiej składni*, PWN, Warszawa, 1998
- Halliday, M.A.K. (1967) Notes on transitivity and theme in English. Part II., *Journal of Linguistics*, 3, S. 199-244
- Ивић М., О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником *да*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1970, 1,43-54.
- Jacobs, J. (1984) Funktionale Satzperspektive und Illokutionssemantik. *Linguistische Berichte* 91. S. 25-58.
- Jodłowski S., *Podstawy polskiej składni*, PWN, Warszawa, 1977
- Jonke L., *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1964
- King T.H. *Configuring topic and focus in Russian*, 1995, CSLI Publications, Stanford
- Klemensiewicz Z., *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków, 1937
- Kordić S., *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995
- Kordić S., *Serbo-Croatian*, Lincom Europa, Munchen, 1997
- Крарова I., Карастанева Т., Complementizer positions in Bulgarian, in: *Българистиката в зората на 21 век: българо-американската перспектива за научни изследвания*, Гутенберг, София 2000, 93-104.
- Ликоманова И., Експлицитният подлог в славянските езици като типологична характеристика, в: *Славянска филология*, т. 22, София, 1998, 110-123.
- Пенчев, Ы. *Български синтаксис. Управление и свързване*, Пловдив, 1993
- Progovac, L. (1993) Serbian/Croatian Clitics: the mystery of the second position. *Linguistic Workshop on the second position clitics*, 1993 Linguistic Institute, The Ohio State University. Ohio, 151-167
- Rizzi, L., "The Fine Structure of the Left Periphery", in: L. Haegeman, (ed.) *Elements of grammar*, Kluwer, Dordrecht, 1995 / 97, 281-339
- Рудин С., Topic and focus in Bulgarian, *Acta Linguistica Hungarica*, vol.40(3-4), 1990-1991, 429-447
- Saloni Z., Świdziński M., *Składnia współczesnego języka polskiego*, PWN, Warszawa, 1998
- Станојчић Ж., Поповић Љ., *Граматика српскога језика*, Београд, Нови Сад, 1992
- Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик*, Београд, 1969
- Тошовић Б., *Корелациона синтакса*, Грац, 2001
- Шведова Н. (ред.), *Русская грамматика*, Москва, 1982
- Vrzić Z., "Categorical status of the Serbo-Croatian "Modal" *da*", *FASL*, ed. J.Toman, Ann Arbor 1996, 291-313
- Золотова Г., Онипенко Н., Сидорова М., *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва, 1998
- Wilder, C. and D. Ćavar, D. "Long Head Movement? Verb movement and cliticization in Croatian" *Lingua* 1994, 93: 1-58

Резюме

В доклада се разглеждат средствата за изразяване на подчинение върху материал от няколко славянски езика.

Целта е да се опише и представи с формалния апарат на генеративната граматика йерархията на синтактичните позиции, образуващи т.нар. лява периферия на славянското изречение. Тя включва освен взаимната комбинаторика на елементите (въпросителни думи, относителни местоимения, частици), така и линейното им разположение спрямо темо-ремните компоненти в лявата периферия. Така ще се представи славянският материал, а главно българският от гледната точка на теорията за универсалната йерархична структура на изречението в естествения език.

И.Крапова, И.Ликоманова

Система подчинительных связей в славянском предложении

(на материале болгарского, сербского, польского и русского языков)

В докладе рассматриваются способы выражения отношения субординации в указанных языках с целью описать и представить при помощи формального аппарата генеративной грамматики иерархию синтаксических позиций, образующих т.наз. левую периферию (left periphery) славянского предложения. Она охватывает как взаимную структурную комбинаторику элементов, так и их линейное расположение по отношению к тематическо-рематическим компонентам, находящихся в левой периферии. Таким образом, славянский материал и главным образом - болгарский опишется с точки зрения теории об универсальной иерархической структуре предложения в естественном языке.